

КАТЕГОРИЗАЦІЯ КОЛЬОРУ: МІЖ УНІВЕРСАЛІЗМОМ ТА РЕЛЯТИВІЗМОМ

Старко Василь Феодосійович,

канд. філол. наук, доц.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

У статті систематично розглянуто чинники та описано загальний принцип категоризації кольору в мові й культурі. Показано основу, на якій можливий компроміс між мовним релятивізмом та універсалізмом.

Ключові слова: категоризація кольору, принцип категоризації, мовний релятивізм, концепт.

Категоризація кольорів залишається ділянкою зіткнень наукових теорій попри тривалу й інтенсивну історію дослідження. Виокремлюють два радикально протилежні підходи до категоризації кольорів. Позиція крайнього універсалізму полягає в твердженні, що позаяк біологічна будова людини однакова, існують універсальні обмеження, накладені на кольоробачення. Крайній релятивізм ототожнюється з твердженням про цілковиту довільність категоризації кольору в різних культурах. Обидві крайні позиції на сьогодні вважають хибними. Відбувається пошук "золотої середини", компромісної й реалістичнішої концепції, яка відвела б усім релевантним чинникам, що впливають на сприйняття кольору людиною, належне місце. Цей напрямок наукових пошуків визначає **актуальність** даної роботи, а узагальнення результатів досліджень та виокремлення таких чинників становлять **мету** статті. **Об'єктом** дослідження виступає категоризація кольорів, а **предметом** – чинники, які накладаються на неї, а також принципи мовної категоризації кольорів. **Наукова новизна** роботи полягає в систематичному описі згаданих факторів впливу та визначенні місця мовної категоризації кольору в загальній картині світу.

Вважають, що назви кольорів створюють "ідеальний полігон для випробування теорій категоризації" [Taylor 2003, 2]. Попри величезний масив літератури з цього питання випробування тривають досі, з дедалі більшою інтенсивністю. Колір активно вивчають представники різних дисциплін, напрямків та шкіл, а тому в лінгвістиці постає потреба узагальнити результати не лише власне мовознавчих студій, а й інших досліджень. Ця проблема пов'язана з важливим завданням мовно-когнітивного дослідження категоризації кольорів в українській мові, що її започатковано, зокрема, в працях [Мартінек 2004; Яворська 1999; Martinek 2006]. Недостатньо систематизованим залишається, однак, загальний комплекс параметрів, що впливають на категоризацію кольору.

Нейрофізіологічна теорія кольоробачення. Усталена, традиційна теорія кольоробачення складається з таких компонентів [Lee 1999], [Jameson 2001]:

1) трикомпонентна (трихроматична) теорія, яка постулює наявність у сітківці ока людини трьох типів фоторецепторів, кожен із яких має свою спектральну чутливість із піками в точках 430 нм (короткохвильовий, К-діапазон), 535 нм (середньохвильовий, С-діапазон) та 565 нм (довгохвильовий, Д-діапазон);

2) опонентна теорія кольору, за якою від сітківки відходить три нейронні канали, кожен із яких кодує одну пару протилежних кольорів – червоний-зелений, си-

ній-жовтий, білий-чорний – на основі сумування чи віднімання сигналів від трьох видів фоторецепторів;

3) теорія зон (стадій) узагальнює дві попередні й твердить, що в першій зоні фотопігменти перетворюють світлові хвилі в електричні сигнали, в другій зоні нейронна мережа закодовує ці сигнали, передаючи їх трьома каналами, а третя зона розташована в головному мозку, де відбувається інтерпретація всіх інших візуальних сигналів. Однак про те, що саме відбувається в третій зоні, на сьогодні відомо мало. Встановлено, що, поправда, що перцептивний (сприйманий) кольоропростір людини не точно відповідає сигналам, які надходять від сітківки ока. У третій зоні з'являються емерджентні характеристики кольору, зокрема залежність від контексту. Наприклад, та сама спектральна композиція сприймається як коричнева в яскравішому оточенні і як жовтувата в темному. З другого боку, відомий ефект відносної постійності кольору (*color constancy*): людина правильно визначає колір навіть попри значні коливання в рівні освітлення. Ця емерджентна характеристика перебуває в складній залежності від спектральних та інших властивостей спостережуваного фрагмента реальності [Lee 1999].

Генетичний чинник. Вплив генетики на категоризацію кольорів стали інтенсивно досліджувати лише відносно недавно. Цей вплив виявляється в перцептивних відмінностях: збідненні або збагаченні кольоробачення порівняно з нормою, аномаліях колірного сприйняття (зокрема дальтонізмі) та зсувах у чутливості фоторецепторів. Це вказує на потребу модифікувати загальноприйняту теорію, бо поки що вона не може пояснити чи передбачити існування, на додачу до традиційних, ще інших перцептивно виражених ділянок спектру – наприклад, фіолетового для трихроматів та фіолетового, пурпурового (*magenta*), червоно-брунатного (бургундського, *burgundy*) та кольору сомон (*salmon*) для осіб із чотириколірним зором [Jameson 2001].

Категорійне сприйняття – це вплив мовних категорій на перцепцію. У ділянці кольороназв він виявляється, зокрема, в тому, що мовні категорії кольору збільшують перцептивну різницю на межі категорій. Тобто якщо взяти дві пари однаково спектрально віддалених колірних стимулів так, що одна пара лежить у межах однієї категорії, а члени другої – в різних, то відмінність буде перцептивно більша в другій парі. Ефект категорійного сприйняття доказує існування окремих категорій, зокрема категорій, що відповідають окремим кольорам, наприклад, як це було показано стосовно російських кольороназв *голубой* та *синий* у протиставленні з англ. *blue* [Winawer 2007].

Білатеральне, двосистемне оброблення інформації. Оригінальний компроміс у суперечці універсалістів та релятивістів запропонували американські науковці Т. Регір та П. Кей, які загалом схильні відстоювати першу позицію: універсалістам вони віддали праву півкулю мозку людини, а релятивістам – ліву. Було встановлено [Regier 2009], що мовні категорії кольору впливають на колірну категоризацію в правому візуальному полі, але не в лівому. Це твердження підтримують й науковці, що схильні до помірного релятивізму [Roberson 2009]. У науковій спільноті (принаймні когнітивістів) формується консенсусна позиція про наявність двох якісно відмінних систем оброблення інформації про колір – перцептивної й мовної. В но-

рмі перша локалізована в правій півкулі, а друга – в лівій. Те, що мовні колірні категорії впливають на перцепцію кольору, не викликає сумнівів. Однак залишається відкритим питання, чи в лівій півкулі існують домовні, "перцептивні категорії" кольору з такими самими чи подібними ефекти (зокрема, категорійним сприйняттям), що їх мають мовні категорії кольору.

Наукова й наївна категоризація кольору. Поширений, особливо на Заході, підхід до кольору відбиває науковий погляд, що не збігається з наївною категоризацією, як це переконливо доводить Р. М. Фрумкіна [Фрумкіна 1984]. Наприклад, насиченість – це характеристика з наукової сфери, один із наукових параметрів кольору. В наївній картині кольору насиченість або не має якогось певного змісту (психологічно порожня ознака), або мовці ототожнюють її з яскравістю. Приміром, пересічному носієві мови важко або й неможливо уявити, як має виглядати "насичений світло-зелений колір", хоча такий існує. Проблематична й така характеристика, як яскравість. Наприклад, твердження *Жовтий – яскравіший колір, ніж фіолетовий* цілком прийнятне в повсякденній мові, але абсурдне у фаховій. З другого боку, фахівець без сумніву скаже *Жовтий колір малої яскравості – це бурий, а помаранчевий малої яскравості – це коричневий*, хоча це може звучати парадоксально для не-обізнаних у колористиці носіїв мови. Є відмінності і в семантичній категоризації кольору: у наївній картині світу рожевий – це відтінок червоного, а жовтий і коричневий – два цілком окремі кольори, хоча з наукового погляду коричневий – це малояскравий насичений жовтий. У ширшому ракурсі наука розкладає колір на колірний тон, яскравість і насиченість, тоді як у наївній свідомості значення кольороназв мислиться як нерозкладна цілісність.

Неізолюваність кольорів. Люди рідко коли сприймають колір окремо від інших аспектів ситуації. Проте в експериментах використовують, за поодинокими винятками, саме кольори, абстраговані від оточення й носія-предмета. І на наївно-побутовому, і на нейронному рівні колір – це несамотійна категорія. Інформацію про неї мозок опрацьовує (й пов'язує) з іншими аспектами спостережуваних об'єктів. Ці процеси поки що залишаються малозрозумілими, однак очевидно, що колір зазвичай невідокремлений у сприйнятті від свого оточення, зокрема носія. Переважна більшість назв кольорів побудована на предметах-еталонах – це такі відносні колоративи, як *волошковий, солом'яний, цегляний* тощо. Такі еталони називають прототипами, хоча з огляду на нечіткість цього терміна їх доречніше називати референтними взірцями. Вибір взірців залежить від культури й мови й має фактично визначальний вплив на формування системи кольороназв у мові.

Концепти кольору й принципи категоризації кольорів. Питання концептів кольору стоїть у самому центрі суперечки універсалістів та релятивістів. Річ у тім, що парадигма дослідження категоризації кольору, що її багато в чому задала піонерська праця Б. Берліна й П. Кея [Berlin 1969], побудована на ігноруванні концептів кольору. Пропонується спиратися на "об'єктивні" засоби: стандартні зразки кольорів із таблиці Манселла та реакції респондентів. За відповідями дослідники реконструюють колірні категорії у відповідній мові. Дослідження зводиться до механістичного, біхевіористського оперування "стимулами" й "реакціями на стимули", що

тягне за собою ігнорування питомих, інколи різюче відмінних від англійських мовнокультурних концептів, хоча саме вони визначають застосування кольороназв. У системі колоративів закладено принципи візуальної категоризації, зокрема розрізнення спектральних кольорів. Щоб розкрити ці принципи й описати концепти кольору, слід стати на позицію наївного носія мови.

Неуніверсальність домену кольору. Парадигма досліджень, поштовх якій дали праці Берліна й Кея, спирається на імпліцитне припущення про універсальність концептуального домену кольору. А проте широкі мовні дані вказують на те, що колір не є універсальним людським концептом: в мовах, які не мають загального лексикалізованого поняття кольору (в сенсі позначення колірного тону), немає підстав говорити про кольороназви як такі [Wierzbicka 2006]. Натомість ці мови оперують поняттями, які спираються на інші принципи візуального сприйняття, що можуть включати в себе уявлення про колір нерозривно з іншими аспектами, як, наприклад, карамська мова (Karam) Папуа Нової Гвінеї, або взагалі не стосуватися колірного тону. Навіть у мовах, які мають розроблений домен кольору, принципи його категоризації можуть бути цілком своєрідними.

Саме з цих позицій дослідники [Lucy 1997; Wierzbicka 2006] критикують традиційний універсалістський підхід, закидаючи йому англоцентричність. А. Вежицька слушно зауважує, що дослідники, які працюють у цій парадигмі, по суті, нав'язують іншим мовам англійські позначення кольору, бо виражають складні питомі концепти через комбінації англійських позначень. Такий підхід швидко наштовхується на "незручні" факти. Наприклад, в угорській мові колоративи *vörös* (темно-червоний) та *piros* (світло-червоний) охоплюють відтінки червоного, але немає єдиного концепту червоного кольору, як в англійській мові й культурі. В українській мові спостерігаємо ще цікавіший випадок: *синій*, *блакитний* і *голубий* відповідають англ. *blue*, однак розбиття не обмежується поділом за ознакою світліший-темніший, адже два останні кольороназви змагаються за світлішу зону синьої ділянки спектру. Якщо дослідники, як це траплялося, підходили до таких фактів із англійською системою кольороназв як базовою, то порушувалася вимога психологічної реальності: англійські концепти кольору, як-от RED чи BLUE, не є психологічно реальними для носіїв таких мов, як, відповідно, угорська та українська.

Неуніверсальність домену кольору засвідчують мови, в яких немає колоративів, тобто позначень колірних тонів. Вони оперують візуальними дескрипторами, побудованими на інших принципах, й такі мови непоодинокі. А. Вежицька [Wierzbicka 2006] наводить приклад мови австралійських аборигенів бурарра (Buraarra). Вони вживають два візуальні дескриптори *-gungaltja* та *-gungundja*, які не відмежовують колір від яскравості та освітленості. Принцип, який лежить в основі їх застосування, – значна помітність предметів: перший термін вживають щодо яскравих, світлих, добре освітлених та яскраво-червоних предметів, а другий – в усіх інших випадках. А. Вежицька пов'язує перший дескриптор із такими взірцями, як сонце, вогонь та кров – усіх їх об'єднує високий ступінь помітності. Згадані візуальні дескриптори стосуються, звісно, забарвлених об'єктів, однак вони не називають власне кольору. Носії "неколірних" мов перцептивно розрізняють кольори (тобто мають перцептивний домен кольору), але не мають відповідного концептуального домену.

Отже, кольороназви слід відрізняти від ширшого поняття візуальних дескрипторів – слів, що позначають різні аспекти зорового сприйняття ситуацій, але не конче вказують на колір. Прикладом може бути пара дескрипторів *світлий-темний* в українській мові.

Ще одне неявне припущення універсалістського підходу: колір – це окремий концептуальний домен, відділений від інших. Однак існують мови, які не позначають колір відокремлено від інших аспектів. А. Вежбицька [Wierzbicka 2008] наводить приклад австралійської мови варлпірі, носії якої зацікавлені не стільки в описі вигляду об'єктів, скільки в завважуванні прикметних особливостей довкілля. У них розвинутий домен блискучості, але йдеться не про називання об'єктів за блискучістю, а про вказівку: щось десь блищить, віддалік чи ближче. Така мовна поведінка зумовлена традиційними способами взаємодії носіїв цієї мови з довкіллям, з ладом і трибом їхнього життя. Якщо так, то колірні взірці з таблиць Манселла не є культуронезалежними "фізичними стимулами", бо в них закладено мовно- й культурно-специфічний концепт кольору.

Референтні колірні взірці. Принцип кольороназивання за референтними взірцями поширений, мабуть, настільки, наскільки поширені самі колоративи. А. Вежбицька вважає, що уподібнення до взірця (*X looks like Y*) є основним семантичним механізмом опису візуальних вражень [Wierzbicka 2006, 20]. Референтні взірці можуть бути вербалізовані експліцитно в назвах кольорів (*кольору морської хвилі, малиновий* тощо), а можуть мати лише імпліцитний зв'язок із колоративом. Наприклад, за А. Вежбицькою, взірцями для англійського *red* 'червоний' є кров і вогонь, які "відповідають" за темніші й яскравіші відтінки червоного. Між еталонами й кольором є тісні концептуальні зв'язки, причому у випадку з вогнем йдеться про різні аспекти цілої ситуації (жар, язики вогню). Звідси й асоціації червоного з вогнем, високою температурою, небезпекою. Угорські колоративи *vörös* та *piros* А. Вежбицька пов'язує з пролітою кров'ю та рум'янцем на щоках, відповідно. До того ж, спільним референтним взірцем виступає, знову ж таки, вогонь. Отже, колоративи та їхні референтні взірці перебувають у взаємно багатозначних зв'язках: один взірець може бути залучений до кількох кольороназв, а вживання однієї такої назви спиратися на різні взірці.

Поряд із принципом уподібнення до взірця універсальною є увага до високої/низької помітності або ж видності в денний/нічний час. В деяких мовах це реалізується через пару *світлий-темний*, а в інших становить основний принцип опису баченого на основі імпліцитних взірців (як-от у бурарра). До того ж, всі мови мають візуальні дескриптори, які відсилають до елементів природного оточення [Wierzbicka 2006]. Конкретні елементи можуть різнитися, але поширеною є референція до сонця, вогню, неба, рослинності, землі, снігу. Використовуються в цій функції й локальні елементи, як-от прикметні мінерали, природні барвники. Ще однією універсальною референтною зоною можна назвати тіло людини (інколи тварини). Наявність кольороназв, специфічних для окремих предметів, свідчить про роль останніх як взірців, наприклад, *карі очі*. Отже, широкий масив мовних даних підводить до висновку: на категоризацію кольору впливає чинник довкілля.

Вплив комунікативних чинників. Вживання кольороназв також свідчить про дію комунікативних, прагматичних чинників. Такі слова, як *синій* чи *зелений*, описують досить широку категорію, яка охоплює цілу гаму відтінків. Мовці ці відтінки розрізняють і за потреби (наприклад, підбираючи колір шпалер до кімнати) можуть виокремити, запам'ятати й описати тонкі відтінки певного кольору. В інших умовах мовці можуть обмежитися назвою однієї широкої категорії. Перехід від докладнішої категоризації до загальнішої залежно від комунікативної ситуації відповідає принципу роботи загальнокогнітивного механізму наближення-віддалення зображення.

Підсумовуючи, підкреслимо, що є підстави вважати, що людина паралельно по-слуговується перцептивною системою оброблення кольору й мовними колірними категоріями. Перша, перцептивно-нейрофізіологічна система накладає свої обмеження, а друга система в нормі накладається на першу й великою мірою задає параметри категоризації, прийняті в конкретній мовокультурі. Категоризація кольорів – це ділянка, в якій сходиться й накладається вплив низки чинників: генетичних, нейрофізіологічних, перцептивних, когнітивних, мовних та культурних. Мовні дослідження категоризації кольору слід скеровувати на концепти, які визначають систему кольороназв конкретної мови й враховувати релевантні чинники з перелічених вище.

Мовні категорії кольору відіграють роль визначального й стабілізуючого чинника, який згладжує фізичну й біологічну варіативність. Ці категорії занурені в культуру народу-носія, безпосередньо пов'язані з його життєдіяльністю. Їх слід вивчати з позиції наївного носія мови, в рамках і з інструментарієм дослідження мовної картини світу.

Мовні категорії кольору не є відображенням відповідної ділянки зовнішнього світу. Вони мають інтерактивну природу й постають із взаємодії людини й природи. Виходячи з особливостей своєї діяльності, цілей і пріоритетів, а також великою мірою з оперттям на конкретну мовно-культурну традицію, людина накладає на зовнішні стимули визначальну категорійну мережу, причому може адаптувати її до конкретних вимог ситуації чи розширювати завдяки введенню нових категорій. Загальний принцип категоризації кольору можна сформулювати як уподібнення до взірця, експліцитного чи імпліцитного. Існують загальні, універсальні тенденції обрання зразків для номінації кольору. Ще один поширений принцип – це розрізнення помітного, яскравого й притлумленого, тьмяного, що відповідає денно-ночному баченню. Колір не є мовно-когнітивною універсалією. Натомість універсальними є мовні візуальні дескриптори, які в деяких мовах не містять концепту кольору. Давній диспут між універсалізмом і релятивізмом дістав воістину соломонів розв'язок у формі концепції білатеральної, двосистемної категоризації кольору в мозку людини з визначальною роллю мовної категоризації.

Усі підходи до категоризації кольору мають спільну основу: визнання нерівності кольоропростору в сприйнятті людини. Точніше кажучи, завдяки нейрофізіологічному апарату й мовним категоріям кольору перцептивна ділянка кольору виявляється викривленою. Центрами компресії (підсилення подібності) є усталені в мовокультурі мовні категорії кольору, а на межах між ними перцептивний простір розріджений (підсилення контрасту) внаслідок категорійного сприйняття. Таким

чином, така базова характеристика, як подібність (скажімо, при порівнянні двох об'єктів), виявляється залежною від категоризатора та його категорійного апарату, причому на неусвідомленому рівні. Це один із проявів фундаментального принципу людського пізнання – втілення (embodiment).

У майбутньому перспективним видається докладне дослідження українських категорій кольору в світлі новітніх здобутків лінгвістики й когнітології.

В статье систематизированно рассматриваются факторы и описывается общий принцип категоризации цвета в языке и культуре. Показано основание, на котором возможен компромисс между языковым релятивизмом и универсализмом.

Ключевые слова: категоризация цвета, принцип категоризации, языковой релятивизм, концепт.

The article considers in a systematic way influencing factors and describes a general principle of color categorization in language and culture. The author points to the foundation on which a compromise between linguistic relativity and universalism is possible.

Key words: color categorization, principle of categorization, linguistic relativity, concept.

Література:

1. Мартінек С. Концептуалізація зеленого кольору (за результатами асоціативного експерименту) / С. Мартінек // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць. – К., 2004. – № 10. – С. 404–412.
2. Фрумкина Р. М. Цвет, смысл, сходство. Аспекты психолингвистического анализа / Р. М. Фрумкина. – М. : Наука, 1984. – 175 с.
3. Яворська Г. М. Мовні концепти кольору (до проблеми категоризації) / Г. М. Яворська // Мовознавство. – 1999. – № 2–3. – С. 43–50.
4. Berlin B. Basic Color Terms: Their Universality and Evolution / B. Berlin, P. Kay. – Berkeley : University of California Press, 1969. – 166 p.
5. Jameson K. A. Richer color experience in observers with multiple photopigment opsin genes / K. A. Jameson, S. H. Highnote // Psychonomic Bulletin & Review. – 2001. – 8(2). – P. 244–261.
6. Lee B. B. Neurophysiology of color / B. B. Lee // The MIT Encyclopedia of the Cognitive Sciences / [ed. by R. A. Wilson and F. C. Keil]. – Cambridge, Mass. : MIT Press, 1999. – P. 145–146.
7. Lucy J. A. The linguistics of 'colour' / J. A. Lucy // Colour Categories in Thought and Language / [ed. by C. L. Hardin and L. Maffi]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1997. – P. 320–46.
8. Martinek S. Pomarańcze i rewolucja czyli zmiany w kategoryzacji barw podstawowych / S. Martinek // Etnoligwistyka. – 2006. – № 18. – S. 295–310.
9. Regier T. Language, thought, and color: Whorf was half right / T. Regier, P. Kay // Trends in Cognitive Sciences. – 2009. – Vol. 13, Iss. 10. – P. 439–446.
10. Roberson D. Only half right: comment on Regier and Kay / D. Roberson, J. R. Hanley // Trends in Cognitive Sciences. – 2009. – Vol. 13, Iss. 12. – P. 500–501.
11. Taylor J. R. Linguistic Categorization / J. R. Taylor. – 3rd ed. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – 308 p.
12. Wierzbicka A. The semantics of colour: A new paradigm / A. Wierzbicka // Progress in Colour Studies / [ed. by C. P. Biggam and C. J. Kay]. – Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 2006. – P. 1–24.
13. Winawer J. Russian blues reveal effects of language on color discrimination / J. Winawer, N. Witthoft, M. C. Frank, L. Wu and L. Boroditsky // Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. – 2007. – 104. – P. 7780–7785.